

W S O Y

VILLE KIVIMÄKI

MURTUNEET MIELET

TAISTELU SUOMALAISOTILAIDEN
HERMOISTA 1939-1945

VILLE KIVIMÄKI

MURTUNEET
MIELET

TAISTELU SUOMALAISSOTILAJEN HERMOISTA 1939–1945

WERNER SÖDERSTRÖM OSAKEYHTIÖ | HELSINKI

© VILLE KIVIMÄKI JA WSOY 2013

ISBN 978-951-0-37466-5

PAINETTU EU:SSA

Sisällys

Esipuhe.	7
I ”Tärahäneet” 1939–40.	19
II Mielelön sota 1941–44	47
Hyökkäyssodan psyykkiset uhril	52
Hermojen asemasota	76
Järkytysten kesä 1944	98
Näkymättömiin jääneet sotatraumat	120
Psykiatrisen potilaan profiili	129
III Rintamayhteisö	145
Elämän ja kuoleman rajamaalla.	153
Aseveljeyden synty ja kokemus	170
”Historiallinen, pyhä tehtävä”	186
Rintamakulttuuri ja psyykkinen selviytyminen	207
Minkä puolesta sotilaat taistelivat?	230
IV Sotapsykiatria.	235
Oireet ja opinkappaleet	243
Trauman nimet.	265
Psykiatrien maailmankuva	295
Rohkaisua, hoitoa, rankaisua	319
Shokkihoidot.	338
Sotapsykiatrian vaihtoehdot	357
V Psyykkisten vammojen stigma	365
Historiattomien historia.	395
Viitteet	404
Lähteet ja tutkimuskirjallisuus	442
Liite: Sodanaikaiset psykiatriset diagnoosit.	467
Henkilöhakemisto.	472

Esipuhe

Lääketieteen kandidaatti Urpo Viinikka tuotiin Laatokan Karjalan Pälksaaren mielisairaalassa toimineelle 25. Sotasairaalan psykiatriselle osastolle 11. heinäkuuta 1944. Hänet tutkineen psykiatrin mukaan Viinikka oli kuin ”kuusta pudonnut, järkyttynyt, katse tuijottava, pelokas”. Hän istui pää kumarassa ja vastaili kysymyksiin hyvin hitaasti ja tuskin kuuluvalla äänellä. Hänet oli löydetty harhailemasta yksin metsästä. Kertomansa mukaan vihollinen oli käynyt päälle ja Viinikan oma komentaja oli halunnut ampuu hänet. Tiedusteluun nykyisestä voinnistaan hän vastasi vain: ”En tiedä. On niin paha olla.” Viinikan diagnnoosiksi tuli ”sielusyntyinen reaktio ja sekavuustila”.¹

Vastikään avioitunut ja 24 vuotta täyttänyt Viinikka oli toiminut joukkosidontapaikan lääkärinä keskellä puna-armeijan suurhyökkäystä Syvärin rintamalla ja Laatokan Karjalassa. Vaikeiden vetäytymistaisteluiden aikana rykmentti oli tähän mennessä menettänyt noin 100 miestä kaatuneina ja moninkertaisen joukon haavoittuneina. Saatuaan hermoromahduksen 10.7.1944 Viinikka oli paennut ja jättänyt vaikeissa taisteluissa olleen pataljoonansa useaksi päiväksi ilman lääkäreitä. Rintaman lähestyessä Pälksaaren sairaalaa Viinikka evakuoitiin edelleen Seinäjoen Törnävän mielisairaalassa toimineelle 29. Sotasairaalan psykiatriselle osastolle. Hän ei edelleenkään osannut selostaa viimeisiä rintamaelämyksiään, mutta muuten hän oli toipunut jo siinä määrin, että auttoi halukkaasti osaston lääkärintehtävissä.²

Elokuun alussa sairaalaan saapui Päämajan Lääkintöosaston käsky, jonka mukaan Viinikka oli välittömästi toimitettava takaisin

yksikköönensä sota-oikeuden tuomittavaksi. Tästä kuultuaan hän yritti itsemurhaa lääkkeillä, mutta hänet onnistuttiin pelastamaan.³ Hänet tuomittiin kuolemaan ”sotapelkkuruudesta” 7. Divisioonan pikaoikeudessa, ja tuomio pantiin välittömästi toimeen. Omasta toiveestaan Viinikka vietti viimeisen tuntinsa kahden sotilaspastori Paavo Malmivaaran kanssa. Hän kirjoitti kirjeen omaisilleen, nautti ehtoollisen ja sai synninpäästön. Koruton tuokio teki Malmivaaraan suuren vaikutuksen. Matkalla teloituspaikalle rauhallinen Viinikka lausui vielä pastorille: ”Nyt on kaikki kirkasta, siellä ei olekaan pimeää.” Teloitus tapahtui 25.8.1944 – kun taistelut rintamalla olivat jo laantuneet ja vain yhdeksän päivää ennen aselepoa.⁴

Viinikan tapausta selvitettiin vielä sodan jälkeen. Tässä yhteydessä psykiatri Stig Björk, joka oli hoitanut häntä kolmen ensimmäisen päivän ajan Pälksaaren mielisairaalassa, antoi seuraavan lausunnon:

Koska myöhemmin olen kuullut, että hänet pikaoikeudessa olisi ammuttu simulanttina, haluan kuitenkin mielipiteenäni esiintuoda seuraavaa. On ilman muuta selvää, että Viinikka sairaalassa ollessa oli vaikean sielullisen järkytyksen vallassa, sillä sel-laista kauhunilmettä, mitä hänessä oli, tuskin voi näytellä. Toinen asia on, että hän mahdollisesti on voinut liioitella sekavuuttaan, saadaakseen siitä henkilökohtaista etua. Kun tietää, kuinka vai-keata on vetää tarkkaa rajaa n.s. piilotajunnan ja päivätajunnan välillä sielullisissa sairaustiloissa, jää tämä kysymys minun koh-daltani avoimeksi. Varmasti oli kuitenkin kysymyksessä jonkun-lainen primitiivinen paniikkireaktio, sielullinen lyhytsulku, jolloin ihminen ei pysty tekojaan täysin harkitsemaan.⁵

Kuten Matti Ponteva jo vuonna 1977 ilmestyneessä väitöskirjassaan selvitti, jatkosodan aikana noin 15 700 suomalaissotilasta joutui psykiatriseen hoitoon.⁶ Talvi- ja Lapin sodan osalta yhtä tarkkaa selvitystä ei ole olemassa, mutta suuruusluokka on kuitenkin selvillä: yhteensä toisen maailmansodan aikana noin 18 000:aa suomalais-sotilasta hoidettiin päädiagnoosinaan psyykkinen sairaus tai häiriö.

Kaikkiaan vuosina 1939–45 Suomen armeijassa palvelleista miehistä siis noin 2–2,5 prosenttia oli sota-aikana psykiatrisessa hoidossa.⁷ Heistä ehdoton enemmistö oli sotilaita, joita nykyisin pidettäisiin sotakokemuksen aiheuttamien psyykkisten traumojen uhreina.

Urpo Viinikka oli monessa mielessä poikkeus tässä joukossa, ja erityisesti hänen traaginen loppunsa erottaa hänet noista tuhansista suomalaissotilaista. Mikäli voisimme jälkikäteen tutkia vuosina 1939–44 karkuruudesta tai ”sotapelkuruudesta” kuolemantuomion saaneiden ja mahdollisesti ilman oikeuden päätöstä ammuttujen sotilaiden mielentilaa ja kokemuksia, tässä joukossa olisi todennäköisesti useita miehiä, jotka etenkin kesällä 1944 olivat pahoin rintamakokemustensa järkyttämiä.⁸ Mutta toisin kuin tietääkseni yhdelläkään toisella teloitetulla suomalaissotilaalla, Viinikalla oli lääkirintodistus, jossa psykiatri ilmoitti hänen olleen tehoketkellä täyttä ymmärrystä vailla. Jo tuolloisen lainsäädännön mukaan tämän olisi pitänyt vaikuttaa tuomiota alentavasti tai kokonaan vapauttavasti. Ilmeisesti Viinikan tekoa pidettiin kuitenkin niin raskaana ja rangaistusta vaativana, että hänen kohtalonsa oli jo sinetöity ennen oikeudenkäyntiä.⁹

Poikkeuksellisuudestaan huolimatta Viinikan tapaus kuvaa niitä keskeisiä piirteitä ja ristiriitoja, jotka sota-aikana liittyivät sotilaiden psyykkisiin häiriöihin ja joita pyrin tutkimuksessani selvittämään. Sotaikäyväälle armeijalle ”sotaneuroosit” olivat kaksinkertainen pulma. Toisaalta mieleltään järkkynyt sotilas oli hyödytön ja suorastaan haitallinen rintamalla; toisaalta ”heikoista hermoista” ei saanut muodostua porsaanreikää, jonka johdosta miehiä olisi alkanut vuotaa pois rintamalta. Etenkin hektisissä taisteluvaiheissa psyykkisen kestäkyvyn petttäminen ja enemmän tai vähemmän tietoinen rintamakarkuruus kietoutuivat yhteen sekavaksi ongelmavyöhydeksi, jossa erottelu eri tapausten välillä oli vaikeaa.

Ilmiön ongelmallisuus näkyi sotapsykiatriassa, jonka oli osoitettava hyödyllisyytensä armeijalle ja samalla pidettävä kiinni lääketieteellisistä perusteistaan. Vielä laajemminkin koko yhteiskunnan tasolla oli määriteltävä, olivatko psyykkisesti murtuneet

sotilaat sodan uhreja siinä missä muutkin sotainvalidit – ja siten tuen ja hoidon tarpeessa – vai olivatko he kenties moraalisesti arveluttavia pelkureita tai peräti mielenvikaisia, jotka eivät ansainneet muuta kuin halveksuntaa. Ambivalentti suhtautuminen ja psyykkisten häiriöiden stigma käyvät ilmi esimerkiksi eversti Y.A. Järvisen vuonna 1950 ilmestyneestä kirjasta *Jatkosodan taistelut*, jossa hän käsitteli myös kesän 1944 tapahtumia. Luokiteltuaan kolme erilaista karkuriryhmää Järvinen sivusi myös ”sotaneurootikkoja”:

Näiden karkuriryhmien ohella on mainittava ”tärähtäneet” eli ne miehet, joiden hermot eivät kestä taistelussa, tykistötulessa tai pommitusten alaisena oloa, mutta joiden kunniantunto ei salli karkaamistakaan ainakaan rikollisessa tarkoituksessa. He ovat yleensä heikkohermoisia kunnon miehiä, jotka taistelun välitömän vaikutuspiirin ulkopuolella tekevät tunnollisesti mitä työtä tahansa. Ehkäpä rangaistuksen ja häpeän pelko estää heitä karkaamasta samoin kuin kuoleman pelko taistelemasta.

Näille kaikille huutaa paikallaan kaatuneiden veljien veri maasta, toisille syyttäen, toisille säälien. Karkurit ovat oman häpeänsä ohella tahranneet koko armeijan ja kansan kunniaa.¹⁰

Lopulta oli vielä murtunut sotilas itse. Kuten Järvinenkin myönsi, usein hän oli todella tehnyt parhaansa pitääkseen hermonsensa koossa. Usein hän oli myös rintamamies, joka oli pitkään selvinnyt etulinjassa siinä missä muutkin, kunnes henkinen uupumus, jokin järkyttävä tapaus tai muut tekijät aiheuttivat psyykkisen romahduksen. Urpo Viinikan tapauksessakin näkyivät ne voimakkaat ristiriidat, jotka leimasivat myös muiden henkisten voimiensa ääri-rajaille joutuneiden sotilaiden kokemusta: kontrolloimaton ruumiillinen pelko, velvollisuuden- ja kunniantunto, tilanteen kaoottisuus, armeijan vaatimukset sekä usein myöskin häpeä ja halu sovittaa tekonsa. Tätä häpeää psyykkisesti haavoittuneet suomalaissotilaat ovat saaneet kantaa jo kyllin kauan.

Tutkimukseni keskipisteessä ovat nuo noin 18 000 suomalaissotilasta, jotka joutuivat toisen maailmansodan aikana psykiatriseen hoitoon. Luvuissa I ja II selvitän, keitä he olivat, millaiset sotakokemukset yleisimmin johtivat psyykkisiin häiriöihin ja kuinka Suomen armeija suhtautui tähän alkuun yllättävään ilmiöön. Olen aista on myös pohtia, ketkä jäivät tästä joukosta pois – toisin sanoen millä kriteereillä sotilaat evakuoitiin psykiatriseen hoitoon ja miten kävi niille psyykkisesti oireileville miehille, jotka syystä tai toisesta jäivät hoidon ulkopuolelle.

Luvussa III laajennan näkökulmaa tutkimalla sotilaiden henkistä selviytymistä rintaman väkivallan keskellä. Etulinjojen kokemusmaailmassa muodostui oma erityinen rintamayhteisönsä ja -kulttuurinsa, joiden tärkeimpiä tehtäviä oli tarjota sotilaille mentaalisia selviytymiskeinoja ja suojaa. Niiden olemusta tarkastelemalla voi löytää vastauksia kahdessa ensimmäisessä luvussa tehtyihin havaintoihin tiettyjen tilanteiden ja sotilasryhmien muita suuremmasta traumaherkkyydestä. Rintamatoveruus ja sodan kokeminen mielekkäänä kytkeytyvät suoraan myös kollektiivisiin kansallisiin ja uskonnollisiin merkityksiin, joita sodalle annettiin.

Luvussa IV tutkimuskohteena on suomalainen sotapsykiatria, jonka tehtäväksi jäi määritellä, hoitaa ja käsitellä sotilaiden psyykkisiä häiriöitä. Kun sotilaiden konkreettiset oireet siirtyivät psykiatrian alaan kuuluvaksi erityiskysymykseksi, niitä alettiin katsoa tietyn lääketieteellisen perinteen näkökulmasta, johon kuului joukko vakiintuneita oppeja, asenteita ja hoitomuotoja. Psyykkiset häiriöt erkanivat näin niistä varsinaisista sotaelämyksistä, joiden vaikutuksesta ne olivat syntyneet.

Luvussa V katson lyhyesti Lapin sotaa ja välitöntä sodanjälkeistä aikaa sekä erityisesti sotapsykiatristen opinkappaleiden vaikutusta suomalaissotilaiden psyykkisten häiriöiden korvauskysymykseen. Lopuksi etsin kaiken edellä sanotun valossa vastausta kysymykseen, miksi sotilaiden psyykkiset häiriöt nähtiin 1940-luvulla toisin kuin muut sotavammat: mihin kulttuuriin ja ideologisiin perustekijöihin tämä näkemys pohjautui? Vastauksella on merkitystä nykypäivään saakka.

Käsillä oleva kirja perustuu englanninkieliseen väitöskirjaani *Battled Nerves: Finnish Soldiers' War Experience, Trauma, and Military Psychiatry, 1941–44*, joka tarkastettiin Åbo Akademin humanistisessa tiedekunnassa kesäkuussa 2013. Olen laajentanut talvisotaa käsittelevää osaa, ottanut lyhyesti mukaan Lapin sodan psykiatriset tapaukset ja sodanjälkeisen korvauskysymyksen sekä muokannut kirjan rakennetta jonkin verran uudelleen. Väitöskirjan pitkän johdannon, jossa esittelin yksityiskohtaisesti aiemman aihetta sivuavan tutkimuksen, työn metodologian sekä eri lähdeaineistot, olen jättänyt pois. Tilastoanalyysin osalta esitän tässä vain keskeiset tutkimustulokset – tällöin olen viittannut väitöskirjaani, josta löytyvät tarkemmat numerotiedot. Kieliasua on hieman oiottu, mutta käytännössä kaikki väitöskirjassa esitetyt tulokset ja niiden taustalla oleva argumentointi ovat mukana.

Työni lähtökohtana on ajatus, että ihmiset pyrkivät aina muokkaamaan välittömiä elämyksiään kokemuksiksi; siis ennen kaikkea kielellisiksi kuvauksiksi ja kertomuksiksi tapahtuneesta sekä omasta itsestään. Ollakseen sosiaalisesti mielekkäitä näiden kokemusten on oltava jaettavissa muiden ihmisten kanssa. Näin määriteltynä kokemukset ovat aina kulttuurista merkityksenantoa, joka on suuresti sidoksissa käytettävissä oleviin yhteisiin merkityksiin ja kulloiseenkin sosiaaliseen kontekstiin. Ihmiset kokevat myös aiemman taustansa pohjalta; periaatteessa sama elämys voi tarkoittaa hyvin eri asioita riippuen esimerkiksi iästä, sukupuolesta, maailmankatsomuksesta, sosiaalisesta luokasta ja niin edelleen.¹¹

Kielellisesti jäsentymättömät, raat elämykset eivät suinkaan katoa, vaikka niille ei löydykään tyhjentävää ilmaisua. Tunteiden, refleksioiden, muistikuvien, alitajunnan ja ruumiillisten tuntemusten tasolla nämä elämykset voivat sitä vastoin elää voimakkaampina ja arvaamattomampina kuin kielellisesti työstetyt kokemukset.¹² Psykykkisessä traumassa on paljolti kyse juuri tästä. Trauma voi itse asiassa olla eräänlainen anti-kokemus, johon sisältyvä väkivaltaisuus ja petollisuus tuhoaa ihmisen kykyä jäsentää maailmaansa mielekkäästi. Elämyksenä traumaattinen tapahtuma on mitä todellisin, mutta samalla se on suorassa ristiriidassa niiden yhteisten

merkitysten kanssa, joiden varaan ihmisyyhteisöt ja niiden sosiaalinen todellisuus kulttuurisesti rakentuvat.¹³ Tähän liittyy vallan käytön ulottuvuus. Mitä levottomampia ja yhteisön symbolista järjestystä uhkaavampia traumaattiset elämykset ovat, sitä vahvemmin muut ihmiset – tässä tapauksessa sotilaat, viranomaiset, lääkärit – pyrkivät niille antamaan poissulkevia, marginalisoivia tai vaarattomaksi tekeviä merkityksiä. Näiden yleisten, abstraktien ajatusten selventäminen empiirisen tutkimuksen kautta on tutkimukseni päätehtäviä.¹⁴

Tutkimukseni neljä tärkeintä aineistoryhmää ovat sotasairaaloitten psykiatristen osastojen potilaskertomukset, Päämajan Lääkintäosaston sota-ajan arkisto, suomalaissotilaiden muistitietoaaineistot sekä sotapsykiatrien kirjoittamat tieteelliset artikkelit. Psykiatrisia potilaskertomuksia olen käynyt läpi noin 500. Talvisodan osalta ne kaikki ovat tärkeimmältä sotapsykiatriselta osastolta, joka toimi Joutsenossa Rauhan mielisairaalassa 43. Sotasairaalan alaisuudessa. Jatkosodan osalta olen ottanut yhteensä 341 potilaskertomuksen ryväsotannan, joka koostuu vuonna 1941 ja vuonna 1944 viidellä eri psykiatrisella osastolla hoidetuista potilaista. Otoksen kokoamiseen ja käsittelyyn liittyneiden käytännön ongelmien vuoksi ei ollut mielekästä ottaa mukaan koko jatkosodan aikaa ja kaikkia sotasairaaloitten psykiatrisia osastoja. Tutkimusotos kattaa joka tapauksessa vuoden 1941 hyökkäysvaiheen, asemasodan loppuvaiheen ja kesän 1944 torjuntataisteluvaiheen. Kuten väitöskirjassani tarkemmin selvitän, otos sallii myös tilastolliset johtopäätökset koskien näiden sodan eri vaiheiden psykiatrisia potilaita yleensä.¹⁵ Lapin sodan osalta olen myöskin tutkinut edustavan otoksen psykiatrisia potilaskertomuksia. Kaikkien potilaiden nimet on tekstissä luonnollisesti muutettu.¹⁶

Päämajan Lääkintäosasto vastasi armeijan lääkintähuollosta, ja kaikki sotasairaaloitten psykiatriset osastot toimivat sen alaisuudessa. Sotapsykiatrisille kysymyksille ei ollut mitään omaa alatoimistoaan tai vastaavaa, joten olen käynyt läpi Lääkintäosaston lähes koko sodanaikaisen aineiston, jota säilytetään Kan-

sallisarkiston Sörnäisten toimipisteessä, entisessä Sota-arkistossa (KA/SArk). Erityisesti keväällä 1942 armeijan hermo- ja mielisairanhoidon tarkastajaksi nimetyn psykiatri, lääkintäeverstiluutnantti Sven E. Donnerin tarkastuskertomukset ovat olleet olennaisen tärkeitä kokonaiskuvan luomiseksi sotapsykiatrisesta hoitojärjestelmästä. Sotasairaaloiden lisäksi armeijan psykiatrisen hoitojärjestelmän tärkeitä etappeja olivat Lahdessa sijannut Jalkaväen Koulutuskeskus 19 (vuodesta 1943 alkaen Kotijoukkojen Henkilötäydennyskeskus) sekä erilliset linnoitusrakennuskomppaniat. Jälkimmäisten osalta olen lukenut kaikki sotapäiväkirjat ja ensimmäisen osalta myöskin tärkeimmät muut arkistolähteet.

Sotilaiden rintamayhteisön, -kulttuurin ja yleisen psyykkisen selviytymisen tarkastelussa olen käyttänyt Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kansanrunousarkiston (SKS KRA) ja Työväen arkiston työväen muistitietotoimikunnan (TA TMT) laajoja muistitietoaineistoja. Ylivoimaisesti tärkein yksittäinen kokoelma on vuonna 1973 kerätty Korsuperinne-aineisto (SKS KRA, Korsu 1973), joka sisältää yhteensä 12 000 sivua sotaveteraanien muistelmia 265 kertojalta. Tunnistan hyvin noin 30 vuotta sodan jälkeen koottuun muistiaineistoon liittyvät ongelmat. En ole kuitenkaan etsinyt muistelmista yksityiskohtaisia tapahtumakuvauksia, vaan kertomuksia rintamayhteisön ja -kulttuurin luonteesta sekä niiden taustalla vaikuttaneista mentaliteeteista. Hyvin laajalla aineistolla on ollut mielestäni mahdollista erottaa poikkeuksellinen yleisestä sekä verrata keskenään eri muistelmissa toistuvia teemoja. Lisäksi olen voinut hyödyntää olemassa olevaa, sota-ajan lähteisiin perustuvaa tutkimuskirjallisuutta. Näin olen voinut minimoida muistin hataruuteen ja muuntuvuuteen liittyvät suurimmat ongelmat.

Sodan aikana ja pian sen jälkeen ilmestyi kaikkiaan noin 25 artikkelia, joissa suomalaispsykiatrit käsittelivät sotilaiden psyykkisiä häiriöitä ja niistä saatuja hoitokokemuksia. Suurin osa niistä julkaistiin *Duodecimissa* ja *Sotilaslääketieteellisessä Aikakauslehdessä*, ja ne olivat siten luonteeltaan tieteellisiä, muille lääkäreille ja psykiatreille suunnattuja ammattikirjoituksia. Näiden pohjalta olen voinut hahmottaa sotapsykiatrian diagnostiset periaatteet ja

opilliset taustavaikutteet. Olen lisäksi käyttänyt tarpeen mukaan erinäisiä muita lähdekokonaisuuksia: Päämajan eri osastojen ja armeijan eri joukkoyksiköiden arkistoja, sota-aikaan kerättyä rintamarunoutta, sotapsykiatri Sven E. Donnerin yksityisarkistoa, siviilimielisairaaloiden toimintakertomuksia, sotilaiden ja sotilaslääkäreiden muistelmia. Itse sotapsykiatrit eivät ikävä kyllä ole julkaisseet muistelmiaan. Työn loppumetreillä sain vielä käyttööni Sotainvalidien Veljesliiton aineistoja koskien sotaveteraanien psyykkisten vammojen korvauskysymyksestä käytyä keskustelua 1960- ja 1990-luvuilla.

Viime vuosina suomalaissotilaiden sotatraumat ovat nousseet vahvasti esiin niin julkisessa keskustelussa kuin yksityisestikin. Enemmistö sotasukupolvesta on jo kuollut pois ja heidän jälkeläisensä ovat tulleet ikään, jolloin palataan lapsuuskodissa vallinneisiin tunnelmiin ja tuolloin saatuihin kokemuksiin. Usein tuota varhaista kasvuympäristöä leimasi juuri päättyneen sodan läsnäolo joko suoraan tai välillisesti. Sodanjälkeisessä suomalaisessa yhteiskunnassa, kulttuurissa ja elämäntarinoissa on paljon piirteitä, jotka ymmärtää paremmin, kun huomioidaan tuon ajan ihmisten kokemaa väkivaltaa, turvattomuutta ja menetykset. On hyvä, että tämä kokemushistoria tulee esiin ja että siitä keskustellaan. Kun omien vanhempiensa kokemuksia hahmottaa traumana, mukaan on helppompaa liittää myös sovinnollinen elementti; teidän mahdollisille puutteillenne ja ankaruudellenne oli syynsä, te menetitte paljon ja jouduitte kokemaan jotakin kauheampaa kuin nuorina käsitimme.

Välillä vaikuttaa kuitenkin siltä, että sodan traumaista on tullut kaiken selittävä tekijä, johon suomalaisen nyky-yhteiskunnankin kipupisteet ja erityispiirteet vaivatta palautetaan. Usein lääketieteen kielestä lainatulla traumalla tarkoitetaan lopulta aivan normaaleja inhimillisiä tunteita ja kokemuksia, joissa ei sinällään ole mitään diagnoosia tai hoitoa vaativaa. Kaikki eivät traumatisoituneet, kaikki eivät alun perinkään joutuneet kärsimään yhtä paljon. Monet ongelmat olivat olemassa jo kauan ennen toista maailmansotaa; niitä ei tarvitse psykologisoida traumaoireiksi, vaan parempi

olisi etsiä niille yhteiskuntapoliittisia, taloudellisia ja kulttuurisia selityksiä. Erottelut tässä suhteessa ovat vaikeita mutta tärkeitä. Liian rannattomaksi muuttunut, kokonaista sukupolvea ja yhteiskuntaa määrittelevä traumakäsite kärsii inflaation, ja tällöin se menettää merkityksensä niidenkin ihmiskohtaloiden kuvaamisessa, joihin sodan konkreettinen väkivalta oli todella lyönyt lähtemättömän ja psyykkisesti rampauttavan jälkensä. Samalla hämärtyy näkyvistä se, että suurin osa ihmisistä kuitenkin onnistui tulemaan toimeen kokemustensa kanssa ja kuinka mielettömällekin sodalle pystyttiin antamaan mielekkäitä ja kestäviä merkityksiä.

Julkisuudessa sotatraumoista puhutaan vaiettuna tai jopa vaiennettuna historiana. Tässäkin on perää, mutta asia ei ole näin yksinkertainen. Vaikka näkemykset ja painotukset ovat vaihdelleet, sodasta ei ole koskaan vaiettu Suomessa, ei edes kaikista sodan pimeimmistä puolista. Jo Väinö Linnan *Tuntemattomassa sotilaassa* (1954) ja sen akateemisessa vastinparissa, Knut Pippingin väitöskirjassa *Kompaniet som samhälle* (1947; suom. *Komppania pienoisyhteiskuntana*), kerrottiin sotilaiden pelosta ja psyykkisistä vaikeuksista, vaikkei trauma tuolloin vielä kuulunutkaan käyttösanastoon. Paavo Rintalan keräämät ja julkaisemat veteraanihaastattelut *Sotilaiden äänet* (1966) sekä *Sodan ja rauhan äänet* (1967) kesästä 1944 ovat suorasukaista luettavaa sodan väkivallasta ja kauhuista. Vuonna 1977 Matti Ponteva julkaisi edellä mainitun ja omankin tutkimukseni kannalta aivan keskeisen väitöskirjansa *Psykiatriset sairaudet Suomen puolustusvoimissa vv. 1941–1944*, jossa sotilaiden psyykkiset häiriöt olivat keskipisteessä – tutkimuksen lääketieteellinen, epidemiologinen näkökulma tosin rajasi huomattavasti sen lukijakuntaa. Jukka Kulomaan väitöskirjassa *Käpykaartiin?* (1995) käsiteltiin jatkosodan sotilaskarkuruuden ohessa myös suomalaissotilaiden psyykkistä kestäkykyä ja sen murtumisia. Aina 1940-luvulta alkaen sotaveteraanit itse ovat julkaisseet romaaneita ja sotamuistelmiaan, joissa on kajottu paikoin intiimistikin vaikeisiin sotakokemuksiin.

On silti totta, että sotilaiden traumaattiset kokemukset ovat olleet hyvin vaikea aihe. Aivan erityisen vaikea se on ollut perinteiselle

sotahistorialle, jonka perspektiivi on pitkään jäljitellyt armeijan sodanjohdon näkökulmaa. Niinpä on mahdollista lukea ”viralliset” suomalaiset suurteossarjat talvi-, jatko- ja Lapin sodasta – yhteensä 21 nidettä ja yli 9 000 sivua – ilman ainuttakaan mainintaa sotilaiden psyykkisistä häiriöistä tai sotapsykiatriasta.¹⁷ Käsittääkseni se ei johdu sotahistorioitsijoiden tietoisesta vaikenemisesta saattikka mistään salaliitosta, vaan pikemminkin historian tutkimuksen hitaasta heräämisestä ”tavallisen ihmisen” kokemusten, tunteiden ja ajattelun huomioimiseen. Näkökulman muutos on toki tapahtunut jo kauan sitten, mutta suomalaisen sotahistorian piirissä sen vaikutukset ovat alkaneet näkyä vasta 1990-luvulta ja 2000-luvun alusta alkaen.

On silti syytä kysyä, sisältyykö ”kansallisesti” ymmärrettyyn historiankirjoitukseen elementtejä, jotka ikään kuin tutkimusta ohjaavana tiedostamattomana pohjavirtauksena ovat sulkeneet pois piiristään sodan konkreettisen väkivallan ja sen psyykkiset seuraukset yksilölle. Historia on yksi keskeinen tapa antaa kansakunnalle yhteisiä, ylisukupolvisia merkityksiä, ja eritoten sodassa historialla ja sen osoittamalla tulevaisuudella perustellaan vaaditut uhraukset. Traumaattinen väkivalta muuna kuin lunastavana uhrina on murros tässä eheässä, lineaarisessa kertomuksessa.¹⁸ Tämä teema kulkee taustalla läpi koko tutkimuksen.

*

Väitöskirjani alussa kiitin nimeltä niitä lukuisia ihmisiä ja tahoja, jotka ovat tehneet tutkimukseni mahdolliseksi. Samat ystävät, kollegat, sukulaiset, arkistotyöntekijät ja tarkempia määrittelyjä väistävät avuliaat ihmiset ovat tämänkin kirjan takana – kollektiivinen kiitos teille kaikille! Vaimoni Hanna ja lapsemme Veikko ja Eeva ovat pitäneet minut tolkuissani silloin, kun työstä tolkkua on kadonnut. Käsillä olevan kirjan suhteen erityiskiitoksen ansaitsevat FM Pirita Reinikainen, joka auttoi minua talvisotaa käsittelevän luvun aineistonkeruussa, sekä FT Tuomas Hoppu, joka ohjasi oikeille lähteille sotilaiden psyykkisten häiriöiden korvaus-

kysymyksessä. Lääkintäeversti (evp) Matti Ponteva antoi käyttööni väitöskirjansa pohjana olleen tilastoaineiston psykiatristen potilastapausten kertymisestä jatkosodan aikana. Kustantajani WSOY:n puolella toimituspäällikkö Joni Strandberg sekä kustannustoimitajat Anssi Mäkinen ja Jouni Avelin ovat olleet avuliaita ja hämmästyttävän pitkämielisiä koko kirjahankkeen ajan. Taloudellisesti tutkimuksen on tehnyt mahdolliseksi WSOY:n kirjallisuussäätiön apuraha sekä professori Henrik Meinanderin johtama Suomen akatemian tutkimushanke ”Tunteet ja sodan kulttuurihistoria Suomessa vv. 1939–51”. Lämpimät kiitokseni.

Kirja on omistettu äidilleni Leila Kivimäelle, elämänviisaalle ihmiselle, joka antoi virikkeen tähän työhön kauan ennen kuin sitä ymmärsinkään.

Aamutuimaan 1.7.2013

Ville Kivimäki

I

”Tärähtäneet” 1939–40

Talvisodan neljäntenä päivänä Joutsenossa sijainneeseen 43. Sotasairaalaan tuotiin sotilas, joka ei reagoinut lainkaan ympäristöönsä. Koska mitään fyysisiä sotavammoja ei havaittu, hänet toimitettiin tutkittavaksi viereiseen Rauhan mielisairaalaan. Mies vaikutti jännittyneeltä ja pelokkaalta. Hän hengitti huohottamalla ja hänen kätensä tärisivät. Mitään vastauksia tai tietoja hänestä ei saatu irti, ei edes ikää. Silloin tällöin mies osoitti kauhistuneena sormellaan kohti ikkunaa ja hoki: ”tuol’ on yks” tai ”pyörii”. Ajasta, paikasta tai muista ihmisistä hänellä ei ollut mitään käsitystä. Sotilas viipyi sairaalassa yli kuukauden ja rauhoittui hieman, mutta edelleenkään hän ei vastannut kysymyksiin. Sairaalaan saapui jatkuvasti uusia potilaita Karjalan kannakselta, joten 8.1.1940 mies evakuoitiin eteenpäin Tampereen viressä sijaitsevaan Pitkäniemen mielisairaalaan. Koska tarkempia tietoja oli mahdollon saada irti, psykiatri kirjasi potilaan epävarmaksi diagnoosiksi ”reactio psychogenea?”, sielusyntyinen reaktio, joka johtui rintamaolosuhteista.¹⁹

Mykistyneen miehen tapaus oli yksi ensimmäisistä taisteluihin liittyneistä psyykkisistä häiriöistä, joiden kanssa suomalaislääkärit joutuivat tekemisiin. Joulukuun 1939 varhaisista hetkistä alkaen tuhannet suomalaismiehet joutuivat talvi- ja jatkosodan aikana psykiatriseen hoitoon. Näillä miehillä ei ollut fyysisiä vammoja, mutta heidän vapisevat kehonsa ja järkyttynyt olemuksensa kuvastivat silti syvää haavoittumisen kokemusta.

Sotaa edeltävät kuukaudet olivat Suomessa suuren jännityksen ja epävarmuuden aikaa. Sodan uhka oli todellinen. Se oli käynyt kai-

kille selväksi viimeistään lokakuussa 1939, kun armeija kutsuttiin niin sanottuihin ylimääräisiin harjoituksiin. Mutta vain harvalla oli selvää käsitystä siitä, mitä sota käytännössä tarkoitti. Ensimmäisen maailmansodan perusteella tiedettiin odottaa valtavia tykistökeski-tyksiä ja laajamittaista kaasusodankäyntiä. Äskettäin päättyneessä Espanjan sisällissodassa, jota suomalaislehdistökin oli ahkerasti seurannut, siviiliväestö oli joutunut terroripommitusten kohteeksi. Saksan syyskuussa käymä ”salamasota” Puolaa vastaan oli puolestaan osoittanut, että uudenaikainen, häikäilemätön panssarein ja ilmavoimin tuettu hyökkäys saattoi murskata vahvan perinteisen armeijan muutamassa viikossa. Niin siviilit kuin sotilaitkin punta-roivat ahkerasti kuulemiensa maailmanpoliittisten uutisten merkit-tyksiä, ja lisäksi erilaisia luonnonilmiöitä, unia ja sattumuksia tul-kittiin enteinä tulevasta.

Vilkaisu karttaan ja tieto siitä, että sodan mahdollisesti syt-tyessä väestöltään alle nelimiljoonainen Suomi joutuisi sotimaan noin 170-miljoonaista suurvaltaa vastaan, olivat omiaan synken-tämään tulevaisuudennäkymiä. Siitä huolimatta rajoille asettu-neessa kenttäarmeijassa vallitsi yleisesti ottaen hämmästyttävän rauhallinen tunnelma, ikään kuin varusmiehet ja reserviläiset oli-sivat joutuneet kollektiivisen fatalismin valtaan.²⁰ Piinaava hermo-jännitys vaati kuitenkin uhriensa, kuten erään sotaveteraanin muis-telma syksyltä 1939 kertoo: ”YH:n aikana eräs komppanian mie-histä istui kannon päässä ja hoki itsekseen: – Ei tarvita kuin 100 kasakkaa ja Suomi on mennyt. Sata kasakkaa...”²¹ Mies toimitet-tiin kotirintamalle. Loka-marraskuussa 1939, siis ennen sodan syt-tymistä, Rauhan mielisairaalaan saapui Karjalan kannakselle sijoi-tetuista joukoista noin sata sotilasta saamaan psykiatrista hoitoa; heistä suurin osa kärsi erilaisista pelon, jännityksen ja yleisen epä-varmuuden aiheuttamista psyykkisistä häiriöistä.²²

Kun talvisota vihdoin alkoi 30.11.1939, moni saattoi suorastaan helpottua, kun kuukausia kestänyt hermosota laukesi toimin-naksi. Sotilaallinen tilanne ei kuitenkaan antanut aihetta opti-mismiin ennen kuin asemat vakiintuivat Mannerheim-linjalle ja suomalaiset saavuttivat ensimmäisen merkittävän voittonsa